

Čeština v běžném hovoru

Petr Sgall, Praha
sgall@ufal.mff.cuni.cz

1. Úvodní poznámky

Složitá situace ve funkční stratifikaci podstatně odlišuje češtinu od ostatních slovanských jazyků. Čeština jako národní jazyk není rozvrstvena tak, jako třeba ruština nebo slovenština, protože uvnitř své spisovné normy nemá souvislou vrstvu hovorovou. Jak ukázal už H. Kučera (1955), pro český hovor mezi lidmi z různých oblastí a vrstev je typické kolísání, oscilace mezi tvary spisovnými a nespisovnými, v Havránkově terminologii obecněčeskými. Obecná čeština (OČ) je podle Havránka (1934, s. 87; viz i ČMF 28, 1942, s. 409-420; SaS 16, 1955, s. 153-159) jazykový útvar bez úzkého místního vymezení, jehož tvary se šíří na úkor tvarů místních nářečí a jsou obrozujícím zdrojem pro vývoj spisovné češtiny. Některé typické tvary OČ dnes na většině území České republiky (asi 60-70%) pronikají do neoficiálního hovorů. Protože OČ je úplný jazykový útvar, "vlastní mateřština" (Daneš 1997, s. 16) pro mluvčí z Čech a ze západního okraje Moravy, je daleko silnější než např. ruské 'prostorečie' a hraje v pásmu na přechodu mezi spisovným a nespisovným vyjadřováním o mnoho důležitější roli. 'Spisovnocentrismus', o kterém píše Neščimenko (1999), má proto v bohemistice ještě výraznější negativní důsledky než v rusistice a je nezbytné zabývat se stratifikací češtiny jako celku, jako jazyka národního, nebo, jak zní obecnější termín Neščimenkové, jazyka etnického.

Jak ukázal už Ivič (1980), stratifikace jednotlivých jazyků má velmi různé podoby. Z Havránkových zjištění a analýz vyplývá, že stratifikace češtiny už postoupila poměrně daleko na cestě od starého rozdělení, především územního, k novému rozvrstvení stylovému, funkčnímu. Už dávno tu základem situace není členění na spisovný jazyk (přesněji: spisovnou normu) a různá územní nářečí, která před spisovným útvarem ustupují. V běžném hovoru v Čechách ustoupila stará nářečí ne češtině spisovné, ale obecné. Dnes jsou jednotlivé tvary rozloženy především podle svých funkcí. Rozkládají se na stupnici, která může být s mnoha zjednodušeními charakterizována takto (myslíme tu především na gramatické tvary a na fonologické jevy; ty jsou totiž pro specifickou situaci češtiny relevantní v daleko větší míře, než jevy syntaktické a lexikální):

(i) tvary silně knižního (popř. oficiálního, archaizujícího) stylu (např. *tluku, nocech, švižný*, infinitivy na *-ti*),

(ii) slaběji knižně zbarvené jevy z vrstvy výhradně spisovné (v OČ neužívané), např. *malý plamének, malého, bychom, lidmi, on, méně, mohou*,

(iii) vrstva neutrální, společná spisovné normě a OČ (do té ovšem patří naprostá většina koncovek a dalších gramatických i fonologických jevů, např. *hradem, matce, jarních, můžou, spím, budu spát, míř*),

(iv) hovorové jevy ne plně spisovné, ale v OČ pevně zakotvené a pro běžný hovor v jistém smyslu (např. podle klasifikace J. Horeckého, 1981) standardní (*bysme, lidma, ty města, dýl*),

(v) tvary OČ, které se často vyskytují ve střídání s tvary výhradně spisovnými (*velkej, velkýho, von, malý města*),

- (vi) "nižší" vrstva OČ (zřetelně nespisovná: *velkejma, voperovat, strejc, ouvoz*)
- (vii) výrazy a tvary obhroublé, vulgární, užívané převážně pejorativně ap.

Tato situace je komplikovaná celou řadou různých dalších faktorů, ke kterým patří zejména hyperkorektní chyby, tj. nedostatečně informovaná snaha o spisovné vyjadřování, tedy tvary jako *pracech*, popř. i *dvěmi*. Patří sem i územní rozdíly v přijatelnosti některých tvarů (*starý lidi, sed si, mlejn*), které v Čechách patří do vrstvy (iv), ale na velké části Moravy mají prestiž daleko menší.

Uvedená stupnice ukazuje, že funkční stratifikace češtiny je neobvykle široká. Síla OČ (viz zejm. vrstvy (iv) a (v), ze kterých jednotlivé jevy pronikají do spisovného vyjadřování) je zároveň slabostí spisovné češtiny, která pro některé mluvnické funkce nemá stylově neutrální jevy (jak výslovně ukázal už A. Stich, viz Kraus a dr. v SaS 42, 1981, s. 228-238). Škola a další instituce dosud vyžadují užívání takových více méně knižních tvarů jako *malý, malého, bychom, lidmi* ve všech psaných projevech i v ústním vyjadřování mimo knižní styl. Spisovná čeština může tuto svou nevýhodu překonat, pomohou-li lingvisté a učitelé, aby se opozice spisovný/nespisovný přestala chápat černobíle a aby i škola a různé redakce, poradny ap. upozorňovaly mluvčí na existenci širokého přechodného pásma, jehož využívání v běžném hovoru není třeba odmítat, i když jde o (neoficiální) hovor veřejný, např. o dialogy v televizi, v rozhlasu apod.

Připomeňme, že v takových veřejných rozhovorech dochází ke střídání jevů SČ a OČ velmi často, zejména v Čechách. Jde nejčastěji o jevy ze zmíněné přechodné zóny, jako *opatření, které snižují...; ...tam byly neuvěřitelné bezpečnostní opatření; ...ty volná místa;...politiku začaly dělat média sama*. Vyskytují se tu i jevy další, např. *...sem byl s mladejma básníky*. Podobné příklady jsou běžné i v písemných záznamech rozhovorů, v memoárové literatuře apod.; je známo, že takové projevy a texty jsou charakteristické pro Jana Masaryka, K. Lhotáka, V. Komárka, pro překladatele L. a R. Pellarovy a desítky nebo stovky dalších. Jak nedávno uvedl autor a moderátor TV pořadů Jan Kraus (v rozhovoru pro Magazín Dnes 2001, č. 14), když někdo mluví spisovně, neznamená to automaticky, že mluví kvalitněji; spíše se "schovává pod jazykový formalismus." Střídání jevů obou útvarů je běžné v nejrůznějších takových komunikačních situacích, které nejsou vázány požadavky vyjadřování oficiálního nebo klasicky reglementovaného (zejména písemného). Pozice spisovného úzu je v češtině slabší než v jiných slovanských jazycích.

Taky v beletrii, dramatu, filmu, populární hudbě aj. tvary OČ mají svůj prostor. Dnes už není nutné polemizovat s oficiálními názory toho druhu, jako byly v padesátých letech výzvy, aby kladní hrdinové divadelních her mluvili důsledně spisovně. Ví se už, že počínaje dílem K. M. Čapka-Choda ze začátku 20. století se v řeči postav, v povídkách ich-formy, v dramatu, filmu, v textech pop-music, v hovorech, jaké známe od Voskovce a Wericha, od J. Suchého, i v různých dalších typech prózy objevují tvaroslovné a hláskové jevy OČ stále častěji. Připomeňme jen díla jako Škvoreckého *Zbabělce*, *Příběh inženýra lidských duší*, Hrabalovy *Taneční hodiny pro starší a pokročilé*, *Sestru* J. Topola, *Kulatý svět* I. Pekárkové, nemluvě o dlouhé řadě dalších. O uplatnění OČ v beletrii psali už v šedesátých letech K. Hausenblas, P. Sgall a další, později především A. Stich (*NŘ* 58, 1975, s. 215-216; protože Stichovy publikační možnosti byly dlouho omezeny, musíme jeho myšlenky hledat i pod "a kol.", např. s ochranou M. Nedvědové v *NŘ* 64, 1981, s. 64-76); Utěšený (*NŘ* 66, 1983, s. 22-34), nově viz zejm. Gammelgaard (1997), Bermel (2000,2001), Maglione (v tisku).

Podrobně jsme se specifickými otázkami funkční stratifikace zabývali v monografii Sgall a dr. (1992); naším cílem tam bylo shrnutí výsledků všech důležitých směrů výzkumu české běžné mluvy (kromě nářečí), v Česku majících širší prostor až opožděně, od šedesátých let. Naprosto nám nešlo jen o výzkum blízký „kódovému popisu“, a upozorňujeme i od té doby opětovně na nutnost studia nejrůznějších činitelů důležitých pro jemné rozvrstvení. Jde i o faktory, které jsou specifické pro malé skupiny tvarů jako *oni sází* nebo *vedem*, a které se přímo neprojeví ani při zjemňování stupnic u Bermela, 2001, kde se v některých bodech dost důsledně nerozlišuje mezi výsledky výzkumu a méně spolehlivě podloženými, spíš publicisticky laděnými soudy jednotlivců o estetických kvalitách těch či oněch tvarů, o stupni profesionality umělců „přepínajících“ nebo „mísících“ kódy. Zůstávám raději i termínů blízkých původní Kučerově 'oscilaci', protože za typické nepovažuji vědomé přecházení od jednoho kódu k druhému (např. mezi kmenem a koncovkou tvarů jako *velkýma* nebo *obrovskejch*), ale spíš to, že se spisovné a nespisovné prostředky v promluvě střídají na základě složitých, do detailu dosud nepostižených příčinných souvislostí, ke kterým patří jak povaha mluvčího a jeho vztah k posluchači, stupeň pozornosti věnovaný výběru tvarů apod., tak stupeň „přijatelnosti“ jednotlivých jevů, ovlivněný školní a jinou výchovou, povědomím o jeho zeměpisném rozšíření atd. atd.

Pro širší okruh čtenářů je určeno kratší zpracování uvedené syntetické monografie, které mohlo vyjít česky, totiž Sgall a Hronek (1992). V tomto příspěvku chceme stručně probrat historii dané otázky v bohemistice (odd. 2), pak postupně problematiku vzniku dnešní složité situace češtiny (odd. 3), její porovnání se situací jiných slovanských i dalších jazyků (odd. 4) a možnosti dalšího vývoje (odd. 5).

2. Z historie otázky

Od doby národního obrození dlouho přežívalo přesvědčení, že k hlavním úkolům bohemistů patří chránit spisovnou češtinu před ohrožením ze strany němčiny. Úsilí vymýtit lexikální germanismy, kterých bylo v 19. století v OČ velmi mnoho, bylo přitom spojováno s brusičstvím, zaměřeným na omezování jak vlivu němčiny, tak i užívání nespisovných tvarů OČ. Když se postavení češtiny upevnilo, ztratily tyto starší postoje své opodstatnění. Na to, že přílišný konzervatismus může být na překážku kulturnímu rozvoji, upozornil už Mathesius (1912). Rocher (1924) jasně viděl, že vyžadovat, aby se užívalo jen "správných" tvarů, odvádí pozornost od podstatných otázek kultury vyjadřování k málo důležitým jednotlivostem. Stěžejní význam pro charakteristiku OČ měly publikace Havránkovy (1934, 1936).

Brzy po založení Pražského lingvistického kroužku vystoupili jeho představitelé proti purismu a brusičství s prudkou, ale dobře zdůvodněnou polemikou (zejm. ve sborníku Havránek a Weingart, 1932). Přitom (jak ukázal Starý, 1995, s. 73n) V. Mathesius (i v *Slavische Rundschau* 5, 1933, s. 70-85 a v časop. *Čin* 6, 1934, s. 579-582) a B. Trnka se vyslovovali proti preskriptivismu jako takovému, zatímco B. Havránkovi šlo zejména o přesnost kodifikace spisovné normy. R. Jakobson kriticky analyzoval konzervativní praxi časopisu *Naše řeč*.

Po roce 1945 byla tato diskuse na základě Havránkova pojetí "demokratizace" spisovné normy obnovena, na což měla vliv i monografie, ve které Vey (1946) zpracoval tvaroslovnou soustavu OČ a přirovnal ji k běžně mluvené francouzštině. K nejradikálnějším projevům patřil unáhlený návrh podaný v r. 1950 skupinou učitelů a studentů Karlovy univerzity a později připomenutý Sgallem (*SaS* 24, 1963, s. 245),

podle kterého vedle zjednodušení pravopisu mělo být lepším informováním umožněno "postupně zrovnoprávnit tvary obecné češtiny a připustit je i do psaného jazyka". To naprosto neznamenalo "zrušit spisovnou češtinu", jak tehdy i později někteří bohemisté věc zkreslovali. Naopak, šlo o snahu spisovnou češtinu posílit, což se ovšem mohlo do určité míry uskutečnit teprve později a prozatím jen po malých krůčcích. Jako příklady byly tehdy v návrhu uvedeny tvary *mladej*, *mladýho*, *s dětma*, *můžou* a *abysme*. Připomeňme, že jeden z těchto tvarů, *můžou*, už v šedesátých letech byl za spisovný uznán a ostatní čtyři patří mezi ty jevy z přechodné zóny, které se i dnes ve střídání kódů v hovorů, dopisech ap. objevují nejčastěji.

Velký význam měly i nadále publikace zahraniční, jako především studie Širokové (1954), ve které bylo ukázáno, že OČ lze (na rozdíl od dialektů) považovat za součást jádra českého národního jazyka. O málo později Kučera (1955) pozvedl bohemistický výzkum na novou úroveň tím, že ukázal na potřebu a možnosti širokého empirického materiálového zkoumání situace včetně zjišťování relativní četnosti jednotlivých jevů. Otevřel tak cestu k poznání skutečné situace mluvené češtiny, bez zatížení apriorními jednostrannými východisky, a zjistil stupnici četnosti hlavních fonologicky podmíněných jevů OČ v kolísání na okraji spisovného vyjadřování, jdoucí od nejčastějšího typu *velký(ho)*, *mlíko* (84% nespisovných tvarů), přes téměř stejně časté *velkej(ch)* (83%) k vzácnějším *mlejn* (60%), *vokno* (42%) a konečně *ouvoz* (22%); viz i Danešovu recenzi v *NR* 40, 1957, s. 296-300.

Že tvary OČ nejsou projevem "pokleslé mluvy" a nemají být brusičsky potlačovány, na to znovu upozornil radikální Sgallův (1960) článek, po kterém následovala diskuse v *SaS* (1961-3). Během ní V. Skalička, M. Jelínek, K. Hausenblas a J. Chloupek přispěli k lepšímu pochopení situace mluvené češtiny mj. i tím, že uvedli další prvky jako ne zcela spisovné, ale v běžném hovorů časté. P. Novák upozornil, že postoje uživatelů češtiny k složitým otázkám její stratifikace jsou různé, a proto že se pozornost mluvčích často nutně soustřeďuje víc na výběr prostředků v jednotlivých komunikačních situacích než na závažnější otázky sdělení samého a kultury vyjadřování. Závěr diskuse byl už daleko bližší věcné diskusi o problémech mluvené češtiny, než její vzrušený začátek.

V téže době se začalo diskutovat o některých úpravách kodifikace, které snížily knižnost spisovné normy. J. Bělič prosadil uznání spisovnosti zájmeného tvaru *ho* v akuzativu i genitivu maskulina a neutra (*NR* 44, 1961, s. 266-271), později i tvaru *něj* (*NR* 60, 1977, s. 57-67) a zasloužil se i o nový pohled na otázku hovorové vrstvy slovní zásoby. Sgallova (*NR* 44, 1961, s. 162-166) iniciativa vedla k podobnému uznání tvarů *mně*, *mě*, tj. k opuštění pravidla o povinném užívání forem *mi* a *mne*. K dalším jednotlivým změnám kodifikace v tomto směru pak docházelo postupně v jednotlivých vydáních takových příruček, jako byly mluvnice B. Havránka a A. Jedličky nebo Pravidla českého pravopisu (uvádějící ve svém školském vydání i kodifikaci morfologie), i velký a úspěšný slovník Danešův a Filipcův (1978) a později 2. svazek akademické Mluvnice češtiny (Praha 1986), jehož tzv. vědecký redaktor J. Petr práci vedl hlavně v aspektech "politických". Tak se do kodifikace spisovné normy postupně dostaly nejen tvary jako *peču*, *ořu*, *mistička*, o které šlo v polemice z r. 1932, a infinitivy bez *-i* (*psát*), ale taky (zčásti s označeními jako "hovorové") tvary typů *říct*, *mocť*, *můžu*, *pracujou*, *hokejistí*, *dotazníkách*, *hudebníkách*, *bránou*, *částím*, *sole*, *Heineho*, *zobám*, *klapnul*, *obejmutí*, *ohražení*, *zbyde*, *radší*, *aniž by* (a bohužel i původem hyperkorektní *bál se jej a oni sází*, které knižnost spisovné normy pro velkou část území spíš zvyšují).

Bělič (1962) zformuloval dobře zdůvodněný program výzkumu městské mluvy, k jehož hlavním výsledkům patřily monografie Brabcové (1973), Krčmové (1981) a Dejmka (1976, 1981, 1987). Ty potvrdily, že OČ je základním útvarem běžné mluvy nejen v Praze, ale i v dalších městech v Čechách (Brandýs n. L., Přelouč, Hradec Králové), a že v Brně pomalu získávají na síle vedle jevů společných některým moravským interdialektům i jednotlivosti shodné s OČ (koncové *-ej*), ačkoli jiné (protetické *vo-*) ustupují.

Na Veye a Kučeru navazoval jiný proud výzkumu, který neprobíhal na oficiálních lingvistických pracovištích, ale jednak ve volné souvislosti s teoretickou a pak korpusovou lingvistikou a jednak na FF UK v ústavu češtiny jako cizího jazyka. Metody tohoto výzkumu, zachycujícího běžnou mluvu přímo a ne už jen postupem ankety, charakterizovali Sgall a Trnková (*NŘ* 46, s. 28-35). Jeho výsledky, známé ze studií Kravčišinové a Bednářové (1968) a využitě v Hronkové (1972) monografické charakteristice OČ, s určitými upřesněními a doplňky potvrdily Kučerovu stupnici. Bylo zjištěno, že při podrobnějším rozlišení je nejčastější typ *velkej* (69%), kdežto tvary *velkejm(a)*, *velkejch* (36%) jsou méně časté než řada jiných typů (*velký kolo* 61%, *vod vokna* 59%, *velkýho* 58%, *mlejn* 45%, *mlíko* 39%). U hlavních jevů z tvarosloví byly nalezeny tyto četnosti: *ved* 79%, *bysme* 75%, *dobrý auta* 69%, *dobrý stoly* 68%, *pánama* 53%, *dělaj* 43%, *dobrý hráči* 39%, *prosej* 28%, *oni sází* 13%. Později byl takový přímý výzkum s magnetofonem "v terénu" už zase možný spíš jen pro zahraniční bohemisty. Tyto výsledky v podstatě dokládají trvalost hlavních rysů stratifikace češtiny, tedy kolísání mezi oběma jejími hlavními varietami, viz zejména rozsáhlé rozbory Hammerové (1986) a nejnověji Maglione (připr.).

Období po r. 1968 bylo pro další diskusi nepříznivé a v oficiální bohemistice se problémy funkční stratifikace odsouvaly do pozadí. Na Havránkova slova o tom, že studium OČ je dluhem bohemistiky, se zapomínalo. K pozitivním výjimkám patřila velmi dobře zaměřená konference o jazykové kultuře uspořádaná v r. 1980 v Ústí n. L., na které A. Stich připomněl, že spisovná čeština má své slabiny. Upozornil, jak už jsme se zmínili, na funkce, pro které v ní nejsou stylově neutrální prostředky (v instrum. plur. je jen knižní *ženami*, *domy* a nespisovné *-ma*, v 1. os. plur. kondic. je výběr jen mezi knižním *bychom* a nespisovným *bysme*, podobné mezery se týkají i kongruenčních tvarů v nom. plur. muž. živ. a neut.). Z moravských bohemistů upozorňovali na obtíže a komplikace ve stratifikaci češtiny a v její kodifikaci v několika statích zejména Kopečný (1982), Jelínek (1979 i dřív), M. Komárek a další, v některých příspěvcích i J. Chloupek.

Pro mezinárodní scénu jsou velmi důležité publikace Townsendovy (1981, 1990), dokládající, že i pro zahraniční studenty češtiny je seznámení s OČ důležitější, než by odpovídalo obvyklým stanoviskům českých bohemistů. Mnohostranné a prohloubené porovnání situace běžně mluvené češtiny se stratifikací jiných slovanských jazyků přináší Neščimenko (1999), rozsáhlou originální charakteristiku nespisovného lexika podal Ouředník (1998), důležité poznatky a stanoviska obsahují i Suk (1995), Dickins (1997) a příspěvky slavistů, jako jsou zejm. T. Berger, N. Bermel, I. Simon, Leeuwen-Turnovcova, I. Bayer a řada dalších, z nichž o některých ještě bude příležitost se zmínit v dalších oddílech.

Ze zkušeností výuky češtiny jako cizího jazyka vycházejí i pronikavé studie Čermákovy (1987, 1993, 1996 i v *SaS* 58, 1997, s. 15-26, *JA* 34, 1997, 34-43), které ukazují nutnost zásadní změny v postojích a postupech školské výchovy i potřebu širokého soustavného studia skutečného úzu. Takové studium je možné jen v práci s

rozsáhlým dobře anotovaným korpusem mluvené češtiny, který už začíná vznikat souběžně s jádrem Českého národního korpusu, soustředěným na texty psané. Jedním ze základních příspěvků k němu je výzkum Šonkové (SaS 61, 2000, s. 190-202), o vznikajícím korpusu brněnské mluvy viz Hlaváčková (2001), o zpracování lexikálních prostředků v soukromé korespondenci mládeže Hladká (1998).

Po listopadu 1989 probíhají diskuse už bez omezení charakteristických pro předcházející období a nabývají na intenzitě i na šíři. Nemůžeme je tu ani velmi zjednodušeně probírat, připomeňme jen, že se stratifikací češtiny a problémy kodifikace zabývají jak obnovený Pražský lingvistický kroužek (o jeho anketě viz Dokulil a Sgall, v *NR* 75, 1992, s. 169-175) a Jazykovědné sdružení (viz Hoffmannová v *JA* 35, 1998, s. 24), tak četné konference a sborníky (zmiňme se tu aspoň o brněnském svazku Srámek 1996). Velký význam mají publikace psané a redigované zesnulou D. Davidovou (1995, 1996, 1997), zjišťující, že v Olomouci, v Ostravě i v Brně už snad vzniká jistá hovorová vrstva spisovné češtiny, která nemá knižní tvary, tzn. užívá se v určitých okruzích mluvčích v každodenním hovoru, ve kterém však nepřevládá. I v dosud omezené hovorové vrstvě jsou ovšem běžné některé jevy nespisovné, a to jak čistě moravské (znělostní asimilace typu *váz neznám, su, chcu, mět, předsedem*), tak společné s územím Čech (-*me* v *bysme/byzme/bychme*, někdy asi i *lidma, ženama, jarníma*) nebo s velkou částí Čech (*seš*) a do značné míry může i tady jít o kučerovskou oscilaci, střídání kódů.

Diskusí na konferencích i v časopisech se účastní - s různými názory a na různé úrovni - kromě výše jmenovaných i Fr. Daneš, J. Kořenský, J. Kraus, M. Grepl, L. Nebeská, J. Hoffmannová, O. Müllerová, O. Uličný a mnozí další. Není možné probírat tu jednotlivá stanoviska, poznamenejme jen, že naprostá většina diskutujících nechce OČ v běžné mluvě potlačovat a je si dobře vědoma toho, že OČ se zdaleka neužívá jen v Praze nebo jen na západní "polovině" území češtiny. Nelze ignorovat, že se plně uplatňuje (s poměrně malým počtem oblastních variantních jevů tvaroslovných a lexikálních) jak v Hradci Králové, v Náchodě a v Litomyšli, tak i v Jihlavě a ve Svitavách, že řada jevů s ní shodných je rozšířena na velké části Vysočiny a že její vliv různými cestami proniká i do jiných moravských měst.

3. Vznik dnešní stratifikace češtiny

Je známo, že starší podoba OČ měla postavení blízké hovorové vrstvě spisovného jazyka už v sedmnáctém století, viz zejm. rozsáhlou mluvnici Rosovu (1672). Do značné míry to platí i o dalším období až do začátku století devatenáctého. V té době jsou v mluvnicích i v tištěných textech (i na Moravě) hojně příklady jako *mladé knížata se sešly, velkejma, ouzkýho*. Kdyby čeština nebyla po bitvě na Bílé hoře omezována germanizačním útlakem, mohlo by se asi rozpětí mezi konzervativním jazykem Bible kralické a takto proměněnou normou stabilizovat jako stylistická diference uvnitř spisovného jazyka. J. Dobrovský psal svou velkou mluvnici jako popis klasického jazyka, bez naděje, že by se spisovná čeština mohla obrodit a znovu ujmout všech bohatých komunikačních funkcí. Některé jevy OČ ostatně zachytil, uvedl např., že psané *ý* se v Čechách často vyslovuje *ej*.

Když si následující, jungmannovská generace vzala za úkol zahájit obrození češtiny v tomto smyslu, měla důvody, proč nezbytné velké obohacení její slovní zásoby opřít o klasické tvarosloví a hláskosloví, Dobrovským podrobně popsané. Nešlo jen o udržení jazykové jednoty českých zemí, ale tehdy ještě taky o jednotu se Slovenskem.

Nesmíme zapomínat, že bez takového cíle bychom dnes sotva vyslovovali psané *ý* jako *í*. Ke změně starého *ý* na *í*, která nastala ve slovenštině, nedošlo v českých nářečích jinde než na východní Moravě.

V odmítání tvarů běžně mluveného jazyka se pak postupně šlo dál, než by odpovídalo Dobrovského popisu (viz zejm. Kopečný, 1982). Bylo opuštěno nejen jeho tolerantní stanovisko k mluveným tvarům jako *velkej mlejn*, ale mělo se zapomenout, že spojení jako *celé města byly zničeny* byla podle něj spisovná (a stylově neutrální). Ještě Božena Němcová psala např. *byly to kořata májové*, ale pozdější brusiči a "ochránci" češtiny se považovali (až donedávna) za oprávněné při vydávání jejího díla to měnit na *byla...májová*. I J. Gebauer ve své mluvnici připouštěl (aspoň jako okrajové v rámci spisovné normy) tvary jako *kolám, kolách, kolami*, které pozdější kodifikace (a s ní ovšem škola) zavrhl.

V. Mathesius ve svých výše uvedených statích zdůraznil, že návrat k tvarosloví 16.-17. století nebyl docela oprávněný; došlo k němu proto, že představitelé českého národního obrození se neodhodlali ke kroku, který by se podobal postupu představitelů anglické kultury o několik staletí dřív: nepřijali živý běžně mluvený jazyk jako základ nového standardu a místo toho uměle vytvořili normu jinou. Na to upozorňovala i A. Širokova (1955, s. 42). Později zejména A. Stich (1987) podrobně vysvětlil, že pro české národní obrození existovala i jiná možnost, která by nevedla k takovému rozkolísání běžné mluvy, jaké v češtině vidíme dnes.

4. Porovnání se situací v jiných jazycích

Po dlouhou dobu se rozvrstvení češtiny jako národního jazyka porovnávalo v české bohemistice převážně jen se situací v jiných slovanských, popř. východoevropských jazycích, tedy se situací, která dosud do značné míry odpovídá tradičnímu lingvistickému pohledu. Snadno pak v některých studiích docházelo k tomu, že se obecně dané základní podmínky viděly ve stratifikaci obsahující na jedné straně šířící se spisovný jazyk, který má oporu v silném centrálním interdialektu (nebo v podobném útvaru, spisovné normě natolik blízkém, že může více méně bezprostředně sloužit jako jeho hovorová forma), a na druhé straně s pomalu ustupujícími nářečnými. V takové situaci má spisovná norma pro naprostou většinu mluvnických funkcí prostředky, které se v centrální oblasti dané komunity uplatňují i v řečovém chování neregulovaném (viz Neščimenko, 1999, s. 38, 44). Víme však, že čeština jako etnický jazyk v takové situaci už dávno není: velká část jejích lokálních nářečí neustoupila v běžné, neregulované mluvě normě spisovné, nýbrž útvaru jinému, totiž OČ, a ve spisovné normě je řada mezer, ve kterých chybí stylově neutrální vyjadřovací prostředek, takže v neregulované mluvě (a často i v projevech regulovaných) se na největší části území užívá prostředků zařazovaných jako nespisovné. Porovnáme-li češtinu i s jazyky jako francouzština, němčina nebo angličtina, je snadnější vidět, že váha takové nespisovné variety jako OČ není něco hodného potlačování a zamlčování.

Ať už pro ruštinu (jako Zemskaja a jiní) rozlišujeme dvě vrstvy spisovné normy, totiž kodifikovanou a hovorovou, nebo spolu s Neščimenko (1999, s. 145) nechápeme hovorovou vrstvu jako samostatný (úplný) systémem, jistě budeme souhlasit s její výzvou k širšímu a hlubšímu studiu městské běžné mluvy (*gorodskoe prostorečie*) a k docenění jeho úlohy. To je výzva obdobná Havránkově formulaci o dluhu, který má

bohemistika vůči OČ. Jistě taky platí, že "smíšené" promluvy (tj. kolísání na pokraji spisovnosti) jsou dnes velmi rozšířené nejen v češtině, ale i v ruštině a v dalších slovanských jazycích (tamtéž, s. 54, srov. i s. 62). Nebylo by však přesné vidět situaci v češtině a v ruštině jako paralelní, s porovnáním OČ k ruskému *prostorečiju*, protože to přece jen nemá, podle dosavadních charakteristik, ve svém tvarosloví tak výrazně nespisovný soubor prostředků, jako má OČ.

Jak ukazuje Neščimenkové (1999, s. 188-202) rozbor situace bulharštiny, i v tomto jazyce pronikají do spisovné variety prvky z útvarů jiných. I v bulharštině má však tato varieta dost silné zázemí v neregulované řeči a nemá slabiny podobné těm, které vidíme u spisovné češtiny. Ačkoli se i další slovanské jazyky mezi sebou i od ruštiny a bulharštiny v různých rysech své funkční stratifikace výrazně liší, přece jen se podle toho, jak byly charakterizovány v dosavadních publikacích, nedá očekávat, že by se situace např. slovenštiny nebo polštiny vyznačovala obtížemi podobnými těm, které v češtině souvisejí se slabinami spisovné normy a se silou OČ. Jak píše Barnet (1977), snad s češtinou v tomto ohledu některé rysy sdílí slovinština; zatím však nebyl tento názor v plné míře potvrzen mezi slovanskými odborníky.

Zdá se tedy, že stratifikace většiny slovanských jazyků, na rozdíl od češtiny, je charakterizována různými jednotlivostmi v přechodném pásmu na pokraji spisovnosti, ale jejich spisovné normy nejsou do té míry zatíženy knižností jako v češtině. V jejich neregulovaném užívání dosud zbývá větší podíl místního rozrůznění, přičemž centrální postavení má hovor spisovný, i když odpovídající vrstva spisovné normy je v nich různě silná.

Víc se stratifikaci češtiny podobá situace ve francouzštině, jejíž vrstva "mluvené francouzštiny" má s OČ společné jak své centrální postavení a velký teritoriální rozsah, tak i nespisovnou povahu. Vzhledem k tomu, že tvarosloví francouzštiny zdaleka není tak složité, jako má čeština, a že pravopis je tu vzdálenější fonetickému, vnímají však mluvčí tuto vrstvu do značné míry spíš jen jako "nedbalou výslovnost" nebo podobně. Sociologicky závažné obtíže se proto v centrální části Francie týkají daleko víc pravopisu než rozvrstvení běžné mluvy. Jiné nesnáze jsou ovšem spojeny s postavením provensalsštiny a dalších jazyků ve Francii.

I v němčině a v angličtině hrají územní rozdíly svou roli, ale mají své uplatnění i v rámci spisovné normy obou jazyků. Diference mezi britskou a americkou angličtinou nebo mezi vídeňskou, berlínskou, švábskou a dalšími variantami němčiny procházejí různými funkčními vrstvami spisovnými i nespisovnými. Uvnitř jednotlivých oblastních útvarů tedy existuje stratifikace podobná té, kterou se vyznačuje čeština. Mezi lingvisty i mezi mluvčími je však u těchto jazyků daleko pevněji zakotveno povědomí o potřebě tolerance a o existenci širokých přechodných pásem narušujících černobílý obraz "spisovnosti" nebo brusičské "správnosti".

5. Možnosti dalšího vývoje

V češtině je zatím postavení spisovné normy složité; zejména v Čechách se od ní mluvčí v běžném hovoru dost odchyľují a je tu silné (i když ne výslovně pojmenované) povědomí o knižní povaze některých ve škole apod. vyžadovaných tvarů, o funkčních mezerách ve spisovném tvarosloví. Někdy se uvádí, že spisovná čeština má prostředky pro všechny funkce (tak se vyjadřuje i Dickins, 1997, s. 71, který jinak

popisuje rozvrstvení češtiny vcelku velmi dobře). Kořenský (SaS, 58, 1997, s. 41) právem uvádí, že se nemá od SČ žádat "schopnost uspokojit všechny vyjadřovací potřeby společenství, ale právě jen ty, které souvisejí s oficiální komunikací a vůbec s takovou komunikací, která... napomáhá k integraci... společenství"; nepředpokládá, že "jednou budeme všichni pořád mluvit spisovně".

OČ se od 19. století v různých ohledech ke spisovné normě velmi přiblížila; po řadu generací ustupují stovky lexikálních germanismů, dnes se už pomalu ztrácejí i *ouvozy*, *vejstavy* a *vopory*. Naproti tomu se OČ tvary (na rozdíl od tvarů nářečních) široce uplatňují i např. u vědeckých termínů (upozornění na to patřilo v diskusi v SaS v šedesátých letech k překvapivým momentům). Z druhé strany ve spisovném vyjadřování ustupují některé knižní tvary (zmizely tvary jako *oři*, *mištička*, jen omezeně se už mimo knižní styl vyskytuje např. *psáti*, *mohu*, *kupuji*, neutrum *je*). Sílí se zdravé povědomí o tom, že vedle opozice spisovnosti ("správnosti") jsou důležité i funkční rozdíly mezi jevy hodícími se do toho či onoho stylu, do určitého prostředí atd. Tento vývoj, ve kterém hraje význačnou roli např. umělecký hovor různých typů, znamená postupné sblížování spisovné normy a OČ.

Tendenci k dalšímu sblížování obou útvarů je třeba podporovat - ne s pomocí předpisů, ale úplnějším informováním o jazykové situaci, výkladem o tom, jak je možné přispívat k vytvoření plnohodnotné hovorové vrstvy, jakou národní jazyk potřebuje. Takové obohacení spisovné češtiny se může opírat o další sblížování s OČ; půjde přitom jak o pronikání dalších dosud nespisovných tvarů do spisovné normy i do její kodifikace, tak o pokračující ústup jiných OČ tvarů (snad např. ustoupí *mlejny*, *vomluvy* a tvary jako *dobrej* podobně jako už ustoupily *ouvozy* i *šrajtofle* a *štruzoky*. Velkou úlohu tu hraje jazykové veřejné mínění, které se spontánně vyvíjí a může být ovlivňováno lingvisty, prostřednictvím školy i poradenských aktivit, v součinnosti s redakcemi a nakladatelstvími aj. Uvedené mezery v SČ se zmenšují v procesu jazykového vývoje samého; podstatné je, aby naše činnost tento proces umožňovala a nezpomalovala.

Jako slabina OČ se někdy uvádí existence oblastních rozdílů mezi jejími variantami. Takové rozdíly jsou však i ve spisovné normě, a v zásadě nijak citelně nevadí: nejde jen o jevy jako moravské *nazhledanou*, *k Máni*, ale i o takové "východní" varianty (s různým územním rozšířením) ve spisovném tvarosloví jako *dej mně to*, *byls*, *tátus potkal*. Územní lexikální rozdíly podrobně probírá (a zdůrazňuje) Frei (1997), který klade hlavní hranici těchto jevů na čáru západně od Opavy, Olomouce, Brna a Znojma.

K nejzávažnějším dnešním vývojovým činitelům patří to, že typičtí mluvčí většinové OČ nemají proč si neustále uvědomovat, že jejich "vlastní mateřštinu" neužívají všichni Češi. V tom je právě hlavní rozdíl mezi postojí mluvčích v Čechách a na Moravě. Pro mluvčí z Čech je charakteristické, že mluví, jak jsou zvyklí. Naproti tomu na větší části Moravy je rozdělení na daleko menší územní celky dosud určující. To mluvčí silněji motivuje k užívání spisovných tvarů.

Další vývoj bude záležet, jak jsme podrobněji rozebrali v obou výše citovaných knihách z r. 1992, do značné míry na aktivitách lingvistů a na vývoji ve škole. Podle toho, zda budou do vývoje zasahovat ve smyslu liberálních postojů a pozornosti k přechodnému stylovému pásmu, nebo víc ve smyslu "správnosti" a spisovnosti, vyžádá si vytváření silné hovorové vrstvy kratší nebo delší čas. V každém případě bude čeština ještě dlouho mít tvary ne plně spisovné, ale v hovoru běžné, jako

velkýho, velkejma, vokno. Tato přechodná zóna se však (rychleji nebo pomaleji, více nebo méně) zúží, kolísání bude mít míň prostoru než dnes. Stratifikace češtiny se dále přiblíží k situaci v jazycích západní Evropy a čeština se zbaví nevýhody, která je konec konců důsledkem jejího oslabení ze 17. a 18. století.

Literatura:

zkratky: *AUC - Acta Universitatis Carolinae*
ČMF - Časopis pro moderní filologii,
JA - Jazykovědné aktuality,
NR - Naše řeč,
SaS - Slovo a slovesnost

Bělič J. (1962): Ke zkoumání městské mluvy. *AUC. Slavica Pragensia* 4, 1962, s. 569-575.

Bermel N. (2000): *Register variation and language standards in Czech*. LINCOM EUROPA.

Bermel N. (2001): Střídání kódů či míšení jazykových prostředků? *Naše řeč* 84,16-30.

Brabcová, R. (1973): *Městská mluva v Brandýse n. L.* Praha.

Čermák Fr. (1987): Relations of spoken and written Czech. *Wiener slawistischer Almanach* 20, s. 133-150.

Čermák Fr. (1993): Spoken Czech. In: Eckert, red.: *Varieties of Czech. Studies in Czech sociolinguistics*. Amsterdam/Atlanta:Rodopi, s. 27-41.

Čermák Fr. (1996): Obecná a spisovná čeština: Poměr, funkce a metodologie In: R. Šrámek, red. (1996), s. 14-18.

Daneš Fr. (1988): Pojem "spisovného jazyka" v dnešních společenských podmínkách. In: *Dynamika současné češtiny z hlediska lingvistické teorie a školské praxe*. Praha, s. 21-28.

Daneš Fr. (1995): Perspektivy češtiny, In: Davidová (1995), s. 5-11.

Daneš Fr. (1997): Situace a celkový stav dnešní češtiny. In: Fr. Daneš a kol.: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha:Academia, 12-24.

Daneš Fr. a J. Filipec (1978): *Slovník spisovné češtiny*. Praha.
Davidová D., red. (1995): K diferenciaci současného mluveného jazyka, Ostrava: Universitas Ostraviensis, Facultas philosophica.

Davidová D (1996): *Jmenná deklinace v mluvě střední generace města Havířova*. Ostrava, Scripta Facultatis philosophicae Universitatis Ostraviensis č. 96.

Davidová D., I. Bogoczová, K. Fic, J. Hubáček, J. Chloupek, E. Jandová (1997): *Mluvená čeština na Moravě*. Spisy Filozofické fakulty Ostravské univerzity č. 106.

Dejmek B. (1976): *Běžně mluvený jazyk (městská mluva) města Přelouče*. Hradec Králové.

Dejmek B. (1981): *Mluva nejstarší generace Hradce Králové*. Hradec Králové.

Dejmek B. (1987): *Běžně mluvený jazyk nejmladší generace Hradce Králové - hláskosloví a morfologie*. Hradec Králové.

Dickins T. (1997): Linguistic varieties of Czech: Problems of the spoken language. In: *XXI. ročenka Kruhu moderních filologů*. Red. J. Hlavsová a M. Procházka. Praha, s. 58-87.

Dokulil M. a P. Sgall (1992): Anketa Pražského lingvistického kroužku o jazykové kultuře. *Naše řeč* 75, 169-175.

Frei B.J. (1997): *Tschechisch gründlich und systematisch* 1. München:Sagner.

Gammelgaard K. (1997): Spoken Czech in literature. The case of Bondy, Hrabal, Placák and Topol. Oslo: Universitas Osloensis.

Hammer L. (1986): Code-switching in Colloquial Czech. In: J. L. Mey (ed.): *Language and discourse: Test and protest*. Amsterdam 1986, s. 455-473.

Havránek B. (1934): Nářečí česká. In: *Československá vlastivěda* 3. Praha.

Havránek, B. (1936): Vývoj spisovného jazyka českého. In: *Československá vlastivěda. Řada II. Spisovný jazyk český a slovenský*. Praha, s.1-144.

Havránek B. a M. Weingart (1932): *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha.

Hladká Zd. (1998): Substandardní lexikální prostředky v soukromé korespondenci mládeže. In: L. Klimeš (red.): *Sborník přednášek z VI. konference o slangu a argotu v Plzni 15.-16. září 1998*. Plzeň, Pedagogická fakulta ZČU, 47-53.

Hlaváčková D. (2001): Korpus mluvené češtiny z brněnského prostředí a jeho morfologické značkování. *Slovo a slovesnost* 62, 62-70.

Horecký J. (1981): K teorii spisovného jazyka. *Jazykovedný časopis* 32, s. 117-122.

Hronek J. (1972): *Obecná čeština*. Praha: Karlova Universita.

Chloupek J. a J. Nekvapil, red. (1993): *Studies in Functional Stylistics*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Ivič P. (1980): Zusammenfassung der Ergebnisse des internationalen Symposiums "Zur Theorie des Dialekts". In: Göschel J., Ivič P. a K. Kehr (red.): *Dialekt und Dialektologie*. Wiesbaden, 366-386. Ivič (1980)

Jelínek M. (1979): Posuny v stylistické charakteristice jazykových prostředků a jejich kodifikace. In: J. Kuchař (red.): *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*, Praha, s. 109-121.

Kopečný, Fr. (1982): K dobrým počátkům české gramatické tradice. *Wiener slavistischer Almanach* 9, s.257-283.

Kravčišinová K. a B. Bednářová (1968): Z výzkumu běžně mluvené češtiny. *AUC. Slavica Pragensia* 10, s. 305-320.

Krčmová M. (1981): *Běžně mluvený jazyk v Brně*. Brno.

Kučera H. (1955): Phonemic variations of spoken Czech. *Slavic Word. Supplement to Word* 11, s. 575-602.

Maglione C. (v tisku): Nové uplatnění obecné češtiny v literatuře. *NR*.

Maglione C. (přípr.): Remarks on new research in everyday Czech. Přípr. pro *Journal of Slavic Linguistics*.

Mathesius V. (1912): O jazykové správnosti. *Přehled* 10, s. 543-545. Přetištěno v: Mathesius (1982), s. 60-64.

Mathesius V. (1982). *Jazyk, kultura a slovesnost*, red. J. Vachek, Praha, Odeon.

Neščimenko G. P. (1999): *E/tničeskij jazyk. Opyt funkcional'noj differencijacii*. Mnichov, Otto Sagner.

Ouředník P. (1988): *Šmírbuch jazyka českého*. Paříž, Edice K.

Rocher K. (1924): O správnosti češtiny. *Střední škola* 31, 119-125.

Rosa W. J. (1672): *Čechořečnost seu Grammatica linguae bohemicae*. Praha. Přeloženo do angličtiny G. Bettsem a J. Marvanem: *Czech grammar*, Praha: Porta 1991.

Sgall P. a J. Hronek (1992): *Čeština bez příkras*. Praha:H&H.

Sgall P., J. Hronek, A. Stich a J. Horecký (1992): *Variation in language: Code switching in Czech as a challenge for sociolinguistics*. Amsterdam:Benjamins.

Starý Zd. (1995): *Ve jménu funkce a intervence*. *AUC Philologica. Monographia CXXIII*. Praha.

Stich, A. (1987): On the beginnings of Modern Standard Czech. In: *Probleme und Perspektiven der Satz- und Textforschung. Explizite Beschreibung der Sprache und automatische Textbearbeitung*, XIV. Praha, Matematicko-fyzikální fakulta UK, s. 121-128. Přetištěno s malými úpravami v Chloupek J. a J. Nekvapil, red. (1993): *Studies in Functional Stylistics*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, s. 92-98.

Suk J. (1995): Demokracie mateřštiny. In: *Sborník Pedagogické fakulty Západočeské univerzity v Plzni*. Plzeň, Pedagogická fakulta Západočeské univerzity, 43-47.

Širokova A. G. (1954): K voprosu o različii meždu češskim literaturnym jazykom i narodno-razgovornoj reč'ju. *Slavjanskaja filologija* 2, 3-37. Moskva.

Širokova A. G. (1955): Iz istorii razvitija literaturnogo češskogo jazyka. *Voprosy jazykoznanija*, No. 4, 35-54.

Šrámek R., red. (1996): *Spisovnost a nespisovnost dnes*, Brno, Pedagogická fakulta MU.

Townsend C.E. (1981). *Czech through Russian*. Columbus, Ohio.

Townsend C.E. (1990). *A description of spoken Prague Czech*. Columbus, Ohio.

Vey, M. *Morphologie du tchéque parlé*. Paris 1946.

Pozn.:

Aby bylo možné uvést co nejvíc dosud publikovaných příspěvků, nepřipojuji ke každému plný bibliografický údaj, ale uvádím, ve kterém časopisu kdy vyšly. Pokud by to pro podobu sborníku bylo neúnosné, rád údaje rozepíšu (s názvy příspěvků atd.), popř. podle nutnosti zredukuju. V seznamu literatury bude třeba odkazy na Neščimenko a na Širokovou přepsat do azbuky (asi zařadit do jiného seznamu, před latinku).